

ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ТРЕНДИ ДІАЛОГУ ЯК МЕХАНІЗМУ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ І ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ

Тетяна Кисельова,

LLM, к.ю.н., DPhil, доцент кафедри суспільного урядування, керівник Центру досліджень медіації та діалогу, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Проблема участі і ролі громадянського суспільства у вирішенні конфліктів має першочергове стратегічне значення для досягнення результатів в роботі щодо трансформації конфлікту і попередження насильства в суспільстві. Без активного залучення громадянського суспільства в такі процеси не був вирішений жодний збройний конфлікт в світі, і дослідження показують, що чим активніша ця участь, тим більше шансів на встановлення сталого миру [1]. Однією з найпоширеніших форм залучення громадянського суспільства в процеси трансформації конфлікту є діалог. Не зважаючи на те, що діалог використовується в різних конфліктних контекстах вже декілька десятиків років, ані на практиці, ані в академічній літературі немає згоди щодо визначення терміну «діалог».

Ця стаття є першою спробою осмислити природу фасилітованого діалогу як засобу трансформації конфлікту на основі узагальнення досліджень міжнародних вчених та досвіду українських практиків – фасилітаторів діалогу.

Методологія дослідження спирається на аналіз літературних джерел, а також на результати емпіричного дослідження, що проводилось Центром дослідження медіації та діалогу Національного університету «Києво-Могилянська академія»⁴² як опитування учасників діалогів на рівні громадянського суспільства (так званий трек три) в період з березня по травень 2018 року [16]. В опитуванні взяли участь 109 респондентів – учасників діалогових зустрічей за виключенням фасилітаторів і організаторів – з 17 областей України. Респонденти надали інформацію про 157 діалогових заходів, які проводились 66 різними організаціями в Україні, а також за її межами із залученням учасників з України, в період з першого кварталу 2014 року по перший квартал 2018 року. Метою цього дослідження було отримання кількісних даних для перевірки гіпотез щодо трендів і ризиків діалогів на рівні громадянського суспільства в Україні, які були раніше сформульовані в експертному дослідженні щодо викликів діалогів в Україні [2]. В результаті аналізу матеріалів,

⁴² <https://md.ukma.edu.ua/>

проведених інтерв'ю та фокус-груп з представниками української та міжнародної експертної спільноти було ідентифіковано шість трендів діалогів, які і будуть розглянуті в цій статті.

Стаття складається з двох частин – аналіз поняття діалогу в зарубіжній літературі та аналіз поняття і трендів діалогу на основі узагальнення практики, яка склалась в Україні в період 2014–2019 рр.

Поняття діалогу в зарубіжній літературі

Як вказувалось вище, в сучасній конфліктології не існує єдиного підходу до визначення поняття «діалог». Більш того, часто терміни «діалог» і «медіація» використовуються як синоніми. Наприклад, німецькі дослідники зазначають, що «фасилітація діалогів третіми сторонами підпадає під термін «медіація миру», оскільки вона багато в чому збігається з медіацією, особливо з фасилітаційним стилем медіації» [3]. Іноді медіацію і діалог, особливо в контексті міжнародних збройних конфліктів, сприймають, як два послідовних процеси, які розведені в часі – спочатку діалог, потім медіація. Діалог в такому розумінні закладає підґрунтя для змістовних угод на більш пізньому етапі [3, с. 6]. Дійсно, в Концепції щодо підсилення спроможності Європейського Союзу в сфері медіації та діалогу зазначається, що «успішний діалог може деескалувати конфлікт і зробити більш формальну медіацію непотрібною» [4].

Дійсно, фасилітацію діалогу, як процес, часто визначають через порівняння з медіацією. Це завдання не з легких, оскільки навіть медіація залишається за великим рахунком невідомим методом вирішення конфліктів для широкого загалу в Україні і навіть в країнах Європи, не кажучи про фасилітацію діалогів [5]. У той час як медіація застосовується перш за все в спорах з цивільних, господарських, сімейних, трудових та інших правовідносин, фасилітація діалогів застосовується в іншому контексті комплексних соціально-політичних міжгрупових насильницьких конфліктів. Враховуючи відмінності в контекстах, не дивно, що сам процес вирішення конфліктів та навички фасилітації діалогу дещо відрізняються від класичної моделі медіації.

Відмінності, зокрема, можна виявити шляхом аналізу цілей цих процесів. Медіація в класичній фасилітаційній моделі спрямована на вирішення конкретного спору або на прийняття рішень шляхом комунікації двох або більше сторін («problem-solving» – вирішення проблем) за допомоги медіатора, тоді як діалог може мати двояку мету – як вирішення проблем, так і побудову довіри та порозуміння. При тому дуже важливим є те, що побудова довіри і порозуміння між учасниками процесу діалогу є обов'язковим елементом діалогу, в той час як прийняття рішень, досягнення домовленостей або підписання угод в діалозі – це необов'язковий факультативний елемент. Діалог, в якому налагоджено довіру між стейкхолдерами та вибудовані канали конструктивної взаємодії вважається успішним навіть без якихось конкретних результатів у вигляді рішень.

Так, науковці Консорціуму з Дослідження Конфліктів стверджують, що «на відміну від медіації, в якій метою, зазвичай, є врегулювання суперечки, мета діалогу, як правило, просто покращити міжособистісне розуміння та довіру» [6, с. 27]. Автори Довіднику з медіації та фасилітації діалогу ОБСЄ припускають, що «хоча діалоги можуть приводити до дуже конкретних рішень та дій, головна мета полягає не в тому,

щоб досягти конкретного врегулювання, а в тому, щоб краще зрозуміти різні перспективи, пов'язані з конфліктом» [7]. Німецькі дослідники так само підкреслюють особливості мети діалогу: «У той час як медіація спрямована на досягнення істотних домовленостей, які вирішують глибинні причини конфлікту, головна мета діалогу – дізнатися більше та краще зрозуміти погляди та потреби опонента, тим самим трансформуючи стосунки, створюючи довіру» [3; с. 10]. Харольд Сандерс висловив цю особливість діалогу, напевно, в найпереконливіший спосіб: «діалог – це процес щирої взаємодії, завдяки якій люди слухають один одного так глибоко, щоб змінитися, від того, що вони дізнаються. Кожен докладає серйозних зусиль, щоб сформувати картину занепокоєнь інших, навіть якщо розбіжності у поглядах зберігаються. Жоден учасник не відмовляється від своєї ідентичності, але кожен визнає валідність потреб інших» [8, с. 82].

На інший аспект мети діалогу звернули увагу американські дослідники: «мета діалогу – створити безпечний простір або контейнер для того, щоб люди змогли ставити під сумнів свої стереотипи, попередні судження та змінити те, як вони думають та ставляться один до одного» [9].

Деякі визначення підкреслюють участь професійного фасилітатора як необхідного елементу фасилітованого діалогу. Так, дослідники з Інституту Миру США зазначають, що діалог це саме «фасилітований процес втручання (intervention) у конфлікт» [9]. Офіс координатора проектів ОБСЄ в Україні в своєму виданні щодо культури діалогу наголошує на тому, що діалог це «процес організованої та професійно підтримуваної комунікації»; яка забезпечується експертами – фасилітаторами діалогу, що володіють відповідними компетенціями і відповідають за якість процесу [10].

Далі, дослідники вказують на більшу гнучкість і неформальність процесу фасилітації діалогів в порівнянні з медіацією. Фахівці ОБСЄ виділяють діалог як «окремий підхід», «більш відкритий процес спілкування між конфліктуючими сторонами з метою сприяння взаєморозумінню, визнанню, емпатії та довірі. Це можуть бути разові розмови або вони можуть тривати довший період» [7, с. 10]. Гнучкість підкреслюють і німецькі дослідники: «діалог – це відкритий процес, який спрямований насамперед на створення культури спілкування та пошуку спільної точки зору, що веде до розбудови впевненості (confidence building) та поліпшення міжособистісного взаєморозуміння серед представників протилежних сторін» [4]. Крім того, на відміну від медіації, яка спирається в основному на одну модель «фасилітативної медіації», фасилітація діалогу уможлиблює використання численних методологій. Так, науковці Організації Об'єднаних Націй в дослідженні партисіпативних діалогів зазначили 34 різних методологій та інструментів діалогів, поміж яких ненасильницька комунікація, відновні кола, технологія відкритого простору, світове кафе, конференції консенсусу, пошук майбутнього, медіація правопорушника і потерпілого, та інші [11]. Хоча ці еклектичні методології випливають із загальної ідеології поваги людської гідності, інклюзивності, розширення людських прав і можливостей, визнання сторін конфлікту, безпечного спілкування та взаєморозуміння, вони надають досить різноманітну базу для професійної ідентичності фасилітаторів діалогу.

поняття діалогу в Україні ще не завершилися. Спроба досягти спільного розуміння діалогу була зроблена Національною асоціацією медіаторів України (НАМУ) в ході роботи над першим онлайн-курсом щодо діалогів, який був підтриманий офісом координатора проектів ОБСЄ в Україні. НАМУ вдалося об'єднати провідні українські громадські організації, які активно працюють у галузі фасилітації діалогу, як співавторів онлайн-курсу. Окрім інформаційно-просвітницького впливу, цей курс став платформою для саморефлексії та формування ідентичності українських фасилітаторів діалогу як професійної спільноти. Матеріали он-лайн курсу стали основою для створення Стандартів діалогу, що розроблялись спільнотою фасилітаторів діалогу, яких очолив Інститут миру і порозуміння за підтримки офісу координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Ці спільні зусилля сприяли появі визначення діалогу, яке адаптоване саме для українського контексту. Наскільки нам відомо, вперше місцева спільнота, а не міжнародні експерти, розробили своє контекстно-специфічне розуміння поняття діалог. Згідно зі Стандартами діалогу, «фасилітований діалог як процес трансформації та вирішення конфліктів – це спеціально підготовлений груповий процес, який відбувається за допомогою ведучого – фасилітатора – та має на меті покращення розуміння/стосунків між учасниками, а також може бути спрямований на прийняття рішень щодо спільних дій або вирішення конфлікту у спосіб, що передбачає рівну можливість учасників зустрічі висловлювати власні думки» [12]. Це визначення найбільш комплексно поєднує всі основні ознаки діалогу, які виділялись зарубіжними авторами і аналізувались у цій статті в попередньому розділі.

Цікавим залишається визначення діалогу, яке вперше було закріплено в матеріалах он-лайн курсу, де діалог – це глибинний процес обміну сенсами (через переживання, біль, знаходження глибинних причин конфлікту тощо), який створює якісні зміни [13]. Такі зміни спрямовані на особисту трансформацію, підвищення розуміння та сприйняття інших людей і базуються на емпатії, саморефлексії, саморозумінні, самосвідомості та розширених комунікативних навичках людей. Фокус на природі або суті процесу діалогу як на процесі обміну сенсами є надзвичайно важливим, але недостатнім, адже глибинний обмін сенсами може проходити і між двома друзями за чашкою чаю на кухні. Тому окрім фокусу на глибинному обміні сенсами у визначенні діалогу необхідно зазначати і інші ознаки, які дозволяють відрізнити фасилітований діалог від схожих процесів, а саме – наявність фігури фасилітатора та/або груповий характер цього процесу.

Вживання українськими фасилітаторами декількох визначень діалогу, які підкреслюють різні аспекти діалогового процесу можна прослідкувати в Посібнику «Як? Де? Коли? Працює діалог» і такий підхід вбачається найбільш інклюзивним [14].

Поряд з тим, що визначення діалогу, яке було розроблено українськими фасилітаторами діалогу, інкорпорує кращі зарубіжні практики, необхідно зупинитися на одній особливості поняття діалогу, яке є специфічною само для українського контексту кризи 2014 року. Історично, поняття діалогу в зарубіжній практиці розроблялось в контексті насильницьких конфліктів етно-політичного походження, де основні протиріччя були між чітко окресленими етнічними або релігійними групами, які мали глибинні та застарілі конфлікти. За таких умов діалог дійсно фокусувався, перш за все, на питаннях ідентичностей, прийняття один одного, цінностей і світогляду, питаннях співіснування на одній території різних етнічних груп – так

званий міжгруповий або міжетнічний діалог.

В сьогоденних реаліях, збройний конфлікт на території України не можна віднести до етнічного типу конфліктів. Навпаки, цей конфлікт характеризується інтра-соціальними конфліктними розломами (intra-societal conflict divides), які поширені по всій країні і не зосереджені, виключно вздовж лінії зіткнення, де відбуваються бойові дії. Численні конфліктні розломи не засновані на ознаках приналежності до певної етнічної чи іншої громади, а залежать від індивідуальної самоідентифікації населення і включають в себе багато елементів – етнічні, мовні, релігійні, історичні, демографічні, політичні, економічні тощо [15]. Тому використання діалогу в умовах такого конфлікту охоплює набагато ширший діапазон тем, які виходять за межі міжетнічних відносин і розширюються до поняття «позитивного миру», що включає в себе побудову сталих інституційних структур суспільства. Тому не дивно, що діалоги в Україні більшою мірою – 90%- фокусуються на так званих «технічних темах» – реформи освіти, охорони здоров'я, децентралізація, створення об'єднаних територіальних громад, побутові проблеми в громадах, інтеграція ВПО та військових ветеранів в приймаючі громади, права людини тощо. В таких діалогах важливо як пропрацювання довіри і взаємовідносин між учасниками, так і прийняття конкретних рішень. Дійсно, результати дослідження щодо трендів діалогів, наведені нижче, підтверджують широке визначення діалогу, що включає як екзистенційні діалоги (ціннісно-орієнтовані, де прийняття рішень неважливе), так і технічні (де фокус на вирішенні проблем), хоча деякі зарубіжні вчені і практики назвали б останню категорію не діалогом, а воркшопом з вирішення проблем (problem-solving workshop). Ця особливість розуміння діалогу в Україні має братися до уваги міжнародними організаціями і донорськими установами, які працюють в Україні.

Нижче наведені результати дослідження трендів діалогу в Україні [16], які підтверджують вище наведені тези.

ТРЕНДИ ДІАЛОГУ В УКРАЇНІ

Тренд 1. Відсутність ясності у використанні поняття «діалог»

Той факт, що населення ще не має чіткого уявлення щодо концепції та принципів діалогів, є цілком очікуваним. Більше побоювання викликає те, що учасники діалогів вважають, що організатори діалогових заходів зловживають поняттям «діалог». Тому, важливим є те, щоб донори та організатори діалогових заходів розрізняли між діалогами, які професійно фасилітуються, з одного боку, і заходами на підтримку діалогів або миротворчості, такими як: тренінги, дебати, заходи стратегічної комунікації, арт-проекти, вуличні фестивалі, обміни студентами тощо, з іншого боку. Відповідно, до цих двох груп діяльності мають застосовуватися різні принципи та стратегії імплементації. Бажано, щоб організатори діалогів і фасилітатори доводили до відома учасників мету, завдання й очікувані результати їхніх заходів на кожному етапі процесу.

Тренд 2. Збільшення кількості діалогів на «технічні» теми

Збільшення кількості діалогів на технічні теми та низький попит на екзистенційні діалоги не означають автоматичну необхідність проводити більше діалогів у одній чи іншій категорії. Ймовірно, що фокус на технічних діалогах використовується діалоговими акторами як стратегія, з якої можна почати процес побудови більш глибокого діалогу. Однак, окрім прагматичних міркувань щодо вибору цієї стратегії,

важливо, щоб діалогові актори були свідомими, а в деяких випадках і відкритими, щодо теорій змін, які лежать в основі такого вибору. Це особливо важливо, коли організатори діалогів мають на меті вплинути на гібридний конфлікт в Україні через роботу в зоні військового протистояння та в суспільних процесах щодо демократизації країни загалом.

Тренд 3. Проведення більшості діалогів на сході України

Попри те, що географічний фокус діалогів залишається на сході України (території, підконтрольні уряду України), розширення географії діалогів на інші регіони є позитивним знаком. Це допомагає долати поляризацію між регіонами України шляхом створення спільного досвіду громадян України щодо можливості вирішення проблем неконфронтаційним шляхом. Окрім того, досвід практиків, які працюють на сході країни, може бути поширений і на інші регіони.

Тренд 4. Проведення більшості діалогів між особами, які мають «мейнстрімові» політичні погляди

Недостатнє залучення до діалогів людей з проросійськими, антимайданівськими або антиєвропейськими («немейнстрімовими») поглядами залишається проблематичним. Це дослідження виявило також, що діалоги щодо технічних питань не сприяють включенню населення з «немейнстрімовими» поглядами до процесу соціальних змін. Хоча дослідження підтвердило, що основними причинами виключення цієї категорії людей стало вороже ставлення до них, яке було спровоковано гібридними загрозами російської агресії, а також їхній низький рівень громадянської активності; дослідження також виявило, що деякі стратегії фасилітаторів і організаторів діалогів могли сприяти цьому явищу. Тому є важливим, щоб технічні діалоги, коли вони використовуються як «стратегії входу», не ставали виправданням для незалучення населення з контрверсійними поглядами. Організаторам і фасилітаторам діалогів рекомендується розробити стратегії щодо того, яким чином ця група населення може залучатися на більш пізній стадії або іншим чином. Необхідне більш ґрунтовне дослідження, щоб допомогти практикам продумати такі стратегії та розробити методологію для ідентифікації та залучення людей з «немейнстрімовими» поглядами до діалогів.

Тренд 5. Залучення до діалогу жінок на рівні громадянського суспільства, як у кількісному, так і в якісному вимірах

Це дослідження підтвердило, що діалоги на третьому треку становлять ефективний механізм залучення жінок до процесів суспільних змін в Україні, як з погляду кількісної репрезентації, так і щодо якісного впливу на прийняття рішень. Однак, якщо за таких сприятливих умов на рівні громадянського суспільства, жінки залишаються невиключеними до політичних процесів на вищих рівнях (трек один, два) або кінцеві результати діалогу на рівні громадянського суспільства залишаються невиконаними чи неінституційованими, це може поставити під загрозу розширення прав жінок і залучення їх до миротворчих процесів в Україні. Тому необхідне більш ґрунтовне дослідження цих питань.

Тренд 6. Перепони, які заважають впливу та сталості діалогів

Це дослідження виявило, що діалоги загалом сприймаються як ефективний інструмент для побудови довіри, вирішення проблем і конфліктів, однак, на практиці діалоги стикаються з багатьма проблемами. Респонденти цього опитування – прості громадяни та громадські активісти – бачать ці проблеми не стільки у розрізі операційних стратегій імплементації, скільки в більш фундаментальних речах, а

саме – у відсутності попиту на діалог і ресурсів для проведення діалогів. Однак, ці проблеми не є непереборними. Тільки декілька респондентів вказали, що діалогам заважають суспільна недовіра або політика держави, більшість респондентів зазначило проблеми, які можна подолати шляхом проведення інформаційних і освітніх програм для представників влади та громадянського суспільства, впровадження ефективних механізмів фінансування діалогів і механізмів залучення фасилітаторів на локальному рівні.

Висновки

В цій статті аналізувалось поняття діалогу в розумінні іноземних авторів і практиків фасилітації діалогу в Україні. Зарубіжні дослідники розкривають поняття діалогу через його порівняння з медіацією і виділяються деякі особливі характеристики діалогу, як то: цілеспрямованість діалогу на порозуміння і взаємовідносини між людьми, а не на прийняття рішень (хоча останнє не виключається); необхідність керування процесом комунікації фасилітатором; гнучкість процесу діалогу в порівнянні з класичною медіацією; наявність множинності методологій, які застосовуються фасилітаторами діалогів.

Визначення фасилітованого діалогу, які були розроблені українськими фасилітаторами діалогів, великою мірою інкорпоровали ознаки діалогу, які були виявлені зарубіжними вченими і практиками в сфері розбудови миру. Однак, в українському контексті розширення поняття «позитивного миру» привело до включення в поняття діалогу процесів, які перш за все спрямовані на інституційні зміни в суспільстві, а отже на прийняття рішень і вирішення проблем. За даними досліджень, такі «технічні діалоги» щодо реформи освіти, охорони здоров'я, децентралізація, створення об'єднаних територіальних громад, побутових проблем в громадах, інтеграції ВПО та військових ветеранів, права людини тощо – становлять 90% всіх діалогів в Україні. Однак, попри забезпечення досягнення конкретних рішень в таких діалогах, фасилітатори мають усвідомлено працювати над налагодженням довіри, взаєморозуміння, каналів взаємодії між учасниками діалогу, адже без цього діалог не буде діалогом і прийняти конструктивні креативні рішення буде неможливим. Хотілось би щоб представники міжнародних організацій, донорської спільноти, і самі фасилітатори зважали на цю важливу рису діалогу і не намагались підвищити кількісні показники досягнення згоди в діалогах за рахунок менш вимірюваних, але таких важливих чинників довіри, порозуміння і конструктивної взаємодії в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Thania Paffenholz, "International Peacebuilding Goes Local: Analysing Lederach's Conflict Transformation Theory and Its Ambivalent Encounter with 20 Years of Practice," Peacebuilding 2.1 (2014).
2. Кисельова Т.С. Діалоги на рівні громадянського суспільства в Україні: основні тренди та ризики / Т.С. Кисельова, Д. фон Добенек - Франкфурт-Одер: Центр Медіації і Миру, 2017. [Електронний ресурс]: <https://ssrn.com/abstract=3167685>
3. Federal Foreign Office: Basics of Mediation: Concepts and Definitions. Fact Sheet Series: Peace Mediation and Mediation Support (2016).
4. Council of the European Union: Concept on Strengthening EU Mediation and Dialogue Capacities. Brussels (2009).

4. Council of the European Union: Concept on Strengthening EU Mediation and Dialogue Capacities. Brussels (2009).
5. Tatiana Kyselova, Mediation in Ukraine: Challenges of Peace and War, *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 26 (1):107-145 (2017) [Електронний ресурс]: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Kyselova-Mediation-in-Ukraine-TULANE-J.-OF-INT%E2%80%99L-COMP-LAW-2017.pdf>
6. Kobakhia, Batal/ Javakhishvili, Jana/ Sotieva, Larisa/ Schofield, Juliet: Mediation and Dialogue in the South Caucasus: A Reflection on 15 Years of Conflict Transformation Initiatives. *International Alert* (2012).
7. Mediation and Dialogue Facilitation in the OSCE: Reference Guide (2014).
8. Harold Saunders, *A Public Peace Process: Sustained Dialogue to Transform Racial and Ethnic Conflicts*, (1999)
9. US Institute for Peace, *DIALOGUE PROJECTS AND TRANSFER*, Final Report, September 7, 2016
10. Координатор проектів ОБСЄ в Україні, Сприяння розвитку культури діалогу в Україні, 2019, [Електронний ресурс]: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/400832?download=true>
11. UN DESA, *Participatory Dialogues: Towards a Stable, Safe and Just Society for All*, United Nations, 2007
12. Стандарти діалогу: визначення та принципи. – Київ: Інститут миру і порозуміння, 2018. [Електронний ресурс]: <http://ipcg.org.ua/novosti/329.html>
13. Матеріали он-лайн курсу координатора проектів ОБСЄ в Україні «Як ефективно спланувати та провести діалог» (Тема №1 «Про діалог», Мітьков О. [Електронний ресурс]: https://courses.prometheus.org.ua/courses/OSCE/DIAL101/2017_T1/about
14. Катерина Гусєва, Діана Проценко, Як? Де? Коли? Працює діалог: Практичний посібник, Координатор проектів ОБСЄ (2019), [Електронний ресурс]: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/422831>
15. Тетяна Кисельова, Картування громадянського суспільства в сфері розбудови миру в Україні: розбудова миру за будь-якою іншою назвою, Ініціатива за інклюзивний мир і перехід, Центр досліджень медіації та діалогу НаУКМА, Женева-Київ, 2019, [Електронний ресурс]: <https://md.ukma.edu.ua/publications/>
16. Кисельова Т.С. Розуміючи діалог: аналітичний звіт за результатами опитування учасників діалогів в Україні / Кисельова Т.С. – Київ: Центр досліджень медіації та діалогу, 2018. [Електронний ресурс]: <https://md.ukma.edu.ua/publications/>